

А.Ә. Жанабекова¹, А.Қожахметова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының магистранты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШПРУДЕГІ «У» ФОНЕМАСЫНЫҢ БУЫН ҚҰРАМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация: Жаңа әліпби құрамындағы ұлттық дыбыстар латын әліпбиінің шеңберіндегі, компьютерде барапострофтанбасыменғана ерекшеленетіндіктен, бағдарламашы мамандар компьютерді пайдалану кезінде арнайы шрифттерді, драйверлерді, ақпаратты сұрыптау және іздеу программаларын жанадан жасауды қажет етпейді, бұл әліпби компьютер бағдарламалары үшін тиімді деп санайды. Жаңа әліпбидің латын қарпінің шеңберінде болуы қазақ тіліне қызығушылық танытқан шетелдіктердің қазақ тілін жеңіл үйренуіне мүмкіндік береді. Осы орайда жаңа әліпбидің оқу әдістемелік тұрғыдан да тиімділігі бар.

Тірек сөздер: цифрлық технология, фонема, дифтонг, буын, тасымал, аллофон.

А.А. Жанабекова¹, А.Қожахметова²

¹Заведующая отделом прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук
Алматы, Казахстан

²Магистрант Института языкознания имени А. Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

СЛОГООБРАЗУЮЩИЙ ХАРАКТЕР ФОНЕМЫ «У» ПРИ ПЕРЕВОДЕ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА НА ЛАТИНСКУЮ ГРАФИКУ

Аннотация: Из-за того, что национальные звуки в составе нового алфавита отличаются только символами – апострофами – на компьютере и в рамках латинского алфавита, то программисты не требуют при использовании компьютера создания новых специальных шрифтов, драйверов, программ сортировки и поиска информации, что делает алфавит эффективным для компьютерных программ. Новый алфавит на латинской графике позволит иностранцам, заинтересованным в казахском языке, легче изучать казахский язык. В этой связи новый алфавит имеет и методическую эффективность.

Ключевые слова: цифровая технология, фонема, дифтонг, слог, перенос слов, аллофон.

A.A. Zhanabekova¹, A.Kozhakhmetova²

¹Head of the Department of Applied Linguistics of the Institute of Linguistics
named after A. Baitursynov, Doctor of Philology
Almaty, Kazakhstan

²Master student of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov
Almaty, Kazakhstan

THE SYLLABIC CHARACTER OF THE PHONEME «Y» WHEN TRANSFERRING THE KAZAKH ALPHABET TO LATIN SCRIPT

Annotation. Due to the fact that the national sounds in the new alphabet differ only in the characters – apostrophes - on the computer and within the Latin alphabet, programmers do not require the creation of new special fonts, drivers, sorting programs and information retrieval programs when using the computer, which makes the alphabet effective for computer programs. The new Latin graphic alphabet will make it easier for foreigners interested in the Kazakh language to learn the Kazakh language. In this regard, the new alphabet also has methodological effectiveness.

Keywords: digital technology, phoneme, diphthong, syllable, carrying over to the next line (hyphenation), allophone.

Қазіргі жаһандану кезеңінде әлемдік ақпараттық кеңістік латынның 26 қарпіне негізделген. Әлемдік қарым-қатынаста алыс жатқан елдермен ақпарат алмасу негізінен цифрлық технология арқылы жүзеге асады. Сондықтан Қазақстандағы жаңа әліпби әлемдік ақпараттық байланысқа кең жол ашады.

Жаңа әліпби құрамындағы ұлттық дыбыстар латын әліпбиінің шеңберіндегі, компьютерде бар апостроф таңбасымен ғана ерекшеленетіндіктен, бағдарламашы мамандар компьютерді пайдалану кезінде арнайы шрифтерді, драйверлерді, ақпаратты сұрыптау және іздеу программаларын жаңадан жасауды қажет етпейді, бұл әліпби компьютер бағдарламалары үшін тиімді деп санайды.

Біздің елімізде цифрлық ресурстар көбінесе ағылшын тілінің бағдарламалау тіліне негізделген. Осы орайда қазақ тілінің латын қарпінің шеңберінен шықпауы цифрлық ресурстардың қазақ тілінде сақталуы мен бағдарламалау тілдерін қазақ тілінде жасаудың бірден-бір көзі болып табылады.

Жаңа әліпбидің латын қарпінің шеңберінде болуы қазақ тіліне қызығушылық танытқан шетелдіктердің қазақ тілін жеңіл үйренуіне мүмкіндік береді. Осы орайда жаңа әліпбидің оқу-әдістемелік тұрғыдан да тиімділігі бар.

Алайда жаңа әліпбидің кемшін тұстары да жоқ емес.

Апостроф қойылған дыбыстарда дәйекше арнайы бос аралықты тудырады. Бұл сөздердің арасын бөліп, сөздердің тұлғалық дербестігіне көзшалымдық тұрғыдан қабылдауға қиын.

Апострофтар қойылған дыбыстар пернетақтада екі рет түймешені басуды қажет етеді. Бір дыбысты екі таңбамен таңбалаумен бірдей деген сөз.

Апострофтар әріптің үстіңгі жанына орналасатындықтан, апостроф қойылатын дыбыстармен келген сөздер қатар-қатар жыпырлаған таяқшадан тұратын сияқты болып көрінеді.

Қазақ тілінің жазу тарихында «бір дыбыс – бір әріп» деген ұстанымды ұстанып келді. Апострофтар да уақыт және қуат сыйымдылығы бойынша қосәріптік күшті кетіретін болғандықтан, осы ұстанымға қайшы келеді.

Апострофтар жазу кезінде кейде ұмытылып не көрінбей кетуі мүмкін. Бұл орыстың төбесінде екі нүктесі бар шырша мағынасындағы «елка» сөзіндегі «Е» дыбысы сияқты, дәйекшесін жоғалтып алуы мүмкін. Ал бұл келешекте төл дыбыстарымызды жоғалтып алуымызға соқтыруы мүмкін.

Латын қарпіне көшуде қазақ тілінің жазу емлесіне қатысты проблемаларды шешу де кезекті жұмыстардың бірі болып отыр. Өйткені кирилл қарпінің енуі кезінде қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен кейбір сөздердің дыбыстық құрамында қарама-қайшы тілдік құбылыстар орын алған болатын. Мысалы, *ми, жи, ки, киім, жиын, тын* сияқты сөздерде *и* әрпі, *ты, жу, бу* сияқты сөздерде *у* әрпі дауысты дыбыс ретінде танылып, біріншіден, қазақ тілінің ережелеріне сәйкес келмей, екіншіден, буынға бөлінбейтін күйге түсіп, үшіншіден, тасымалданбай қалған болатын. Осындай олқылықтардың орнын толтыру үшін қазақ тілінің төл сөздерінің құрамын қазақ тілінің үндестік заңы, буын, тасымал дыбыс тіркесімі заңдылықтары бойынша жаңарту керек. Құрамына өзгеріс енгізетін мұндай сөздер көбінесе құрамында *и* және *у* дыбыстары бар сөздер. Бұл дыбыстармен келген сөздердің қазіргі дыбыс жүйесінде, оның ішінде классификация жасауда екіжақты болуы (бірде дауыссыз, бірде дауысты), буын жігін бұзуы, тасымалдауда қиындық тудыруы құрамында *и, у, ю, я* дыбыстары бар сөздердің жазылуын қайта қарауды қажет етеді. Бұл қандай сөздер?

Солардың бірі құрамында *у* фонемасы бар сөздер. Қазақ тілінде *у* дыбысынан басталатын сөздер көп емес. Көлемі 350 мыңға жуық сөзформадан тұратын «Қазақ тілінің сөзформалар» сөздігінде *у* фонемасынан басталатын сөздер 1000-ға жуық. Ал *у* әрпі екінші орында келетін сөздер саны 7000-нан аса болса, *у* фонемасы сөз соңында келетін сөздер негізінен тұйық етістіктер есебінен шығады, жалпы саны 4500-дай. Демек, жиілік сипаты бойынша, *у* әрпімен келетін сөздер сөз басы, сөз соңында жиі кездеспейді. Негізінен сөз ортасында, оның ішінде екінші, үшінші әріптер позициясында жиі кездеседі.

Мақалада буын мәселесін көтеруімізге себеп болған нәрсе қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі қазақ тіліндегі әріп, әріп тіркесі, буын, қосымша т.б. тілдік бірліктердің статистикалық сипатын анықтаудан туды. Соның ішінде қазақ тіліндегі буын жиілігін анықтау әртүрлі стильден алынған мәтіндердегі сөздерді буынға қолдап бөлу арқылы жүзеге асырылды. Ал буын жиілігі бойынша статистикалық мәліметтерді алдағы жазылатын мақалаларымызда және «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігінің» кіріспесінде айтатын боламыз.

Қазақ тілінде алдында дауысты дыбыстар келетін сөздерде буынға бөлуде мәселе жоқ. Олар: *ауқым, аула, ауыл, аудан, аудар, ауыз, бауыр, жауын, қауын, әуез, әуен, дәуір, ауна, аула, жаула* т.б. Осы сияқты дауыстыға біткен етістіктерге тұйық етістік жалғануында да проблема жоқ: *аймалау, ойнау, жасау, байлау, сабау* т.б.

Әдетте, қазақ тіліндегі еңбектерде *у, и* дыбыстары дифтонг дыбыстар делінеді. Алайда бұл дыбыстар алдында ашық дауыстылар келгенде қосарланып естілетін *у/ү* дыбыстарын сақтап қалмайды, *у* дыбысының өзі ғана естіледі де, жазуда да солай жазылады. Демек, *у* фонемасы жеке дыбысталғанда ғана *уу* дыбысы естіледі де, оның жіңішке варианты *уу*, сол сияқты езулік дауыстымен келген сөздерге тұйық етістік жалғанғанда (келу, беру, бару, қазу) естілетін *уу/үу* дыбыстары оның аллафондары, тіпті *уу* болып естілуін де *у*-дың аллафоны ретінде тану керек. Ал *у* фонемасы ешқандай да дифтонг дыбыс емес. Жоғарыдағы ашық дауыстылардан кейін келгенде *у* дыбысы инвариант нұсқасында қолданылған деуге болады. Олай болса, *у* дыбысын тек дауыссыз фонема ретінде тану қажет.

У фонемасының *ұ/ү/ы/і* дауыстылары естілетін аллафондарымен келген сөздерде буын құрауға қатысты проблема туындайды. Өйткені қазақ тілінің емле ережесі бойынша, у фонемасының дауыссыздардан кейін тіркесуінде оның алдындағы *ұ/ү/у* (*бу/іу*) аллафондары айтылымда естілгенмен, жазылмайды. Мысалы: *жуық, дуал, шуақ, суық, қуан, жуан, қу, бу, ту, ру, қару, езу, көру, білу, тұру* сияқты сөздер. Бұл сөздер айтылымда буынға бөлінгенмен, орфограммасы бойынша у фонемасының алдындағы дыбыстар түсіп қалатындықтан, буынға бөлуде қиындық тудырады. Әсіресе, буын енді сауат ашқалы жатқан бастауыш мектеп оқушысына үйретілетіндіктен, жоғарыдағыдай сөздер кездескенде бұл сөздерді жазып, буынға бөле алмайды. Жазуда бөлінбегендіктен, айтылымда да бөлінбейді деп есептейді. Тіпті кейде осы сөздерді *жу-ық, қу-ан, су-ық* деп қате бөлушілік те кездеседі. Буынға бөлген күнде баланың дыбыстауы былай болады: *жу-уық, қу-уан, су-уық* деп у фонемасын екі рет айтады. Олай болса, жоғарыда берілген сөздерді қалай жазамыз деген сұрақ ойлануды, талқылауды қажет ететіні даусыз.

Алайда буынға бөлу тіл үйренуде бастапқы кезеңде болмаса, оны меңгергеннен кейін қажеттілік тудырмайды да, сол себепті де буын мәселесі жазудың проблемасы емес деген де пікір бар. Алайда буынмен тығыз байланысты нәрсе – тасымал. Ол қай кезде болмасын жазу мәселесімен бірге жүреді. Осы ретте буын проблемасының қазақ тілінде кейбір сөздерге, оның ішінде кейбір дыбыстарға қатысты дұрыс шешілмеуі сөздерді тасымалдауға да кері әсерін тигізіп отыр. Мысалы, *қиын, киім* сөздерінің дұрыс жазылуы ол – *қы-йын, кі-йім* екені белгілі, даусыз. Сол сияқты у фонемасымен келетін *жуық, дуал, шуақ, суық, қуан* сөздерінің дұрыс жазылуы былай болуға тиісті: *жұ-уық, дұ-уал, шұ-уақ, құ-уан*. Латынмен: *ju-u'yq, du-u'al, s'u-u'aq, qu-u'an*.

Осы сөздер жазуда жол соңында келгенде тасымалдай алмаймыз. Ал енді *жұуық, дұуал, шұуақ, құуан* (*juu'yq, duu'al, s'uu'aq, quu'an*) деп жазар болсақ, тасымалдауға да тиімді болар еді.

Сонымен қатар *жуық, дуал, шуақ, суық* сөздерінде у фонемасын дауысты дейміз бе, дауыссыз дейміз бе? Бұл жерде дауысты болса да, дауыссыз болса да дыбыстар тіркесімділігі заңдылығына қайшы. Яғни морфема ішінде екі дауысты не екі дауыссыз қатар тұрмайды. Міне, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі осындай қайшылықтарға толы.

У фонемасы қазақ тілінде екі әріптен тұратын мынадай сөздер құрамында да бар: *қу, жу, бу, ту, ру су, гу, ду, зу, шу* т.б. Бұл сөздерді буынға бөлуде әдетте түбір күйінде қиын емес сияқты көрінгенмен, тәуелдік жалғауы жалғанғанда *қуы, буы, туы, суы, шуы, дуы* сөздерін *қу-уы, бұ-уы, тұ-уы, сұ-уы, шұ-уы, дұ-уы* (*qu-u'y, bu-u'y, tu-u'y, su-u'y, s'u-u'y, du-u'y*) деп бөлген дұрыс. Егер бұлай жазатын болсақ, жоғарыдағы сөздерді *қуу, жуу, буу, туу, руу, суу, гуу, дуу, зуу, шұу* (*quu'y, juu'y, buu'y, tuu'y, ruu'y, suu'y, guu'y, duu'y, zuu'y, s'uuy'*) деп жазу керек болады.

Ал енді егер жоғарыдағы у фонемасымен келген сөздерді айтылым бойынша *ұ/ү* дыбыстарымен қосып жазатын болсақ, у дыбысының басқа да позицияларын осыған сәйкестендіру керек болады. У фонемасы орын тәртібі бойынша үшінші қатарда мынадай сөздерде кездеседі: *алуан, балуан, әжуа, айуан* т.б. Бұл сөздерде де у фонемасының алдынан дауысты дыбыс қосылғанда былай жазылар еді: *а-лу-уан, ба-лу-уан, ә-жу-уа, а-йу-уан* (*a-lu-u'an, ba-lu-u'an, a'-ju-u'a, a-i'u-u'an*).

У фонемасы төртінші орында тұратын сөздер: *жануар, қыруар, керуен, шаруа* т.б. Бұл сөздерде у фонемасының алдына дауысты қосып, буынға бөлсек: *жа-нұ-уар, қы-рұ-уар, ке-ру-уен, ша-рұ-уа* (*ja-nu-u'ar, qu-ru-u'ar, ke-ru-u'en, s'a-ru-u'a*) деп жазар едік.

У фонемасы сөз соңында келетін есімдер: *қару, езу, аққу, елу* т.б. Осындай сөздердің алдына естілімі бойынша *ұ/ү* (*ы/і*) дауыстыларын қосып жазсақ: *қа-рұу, е-зұу, ақ-*

құу, е-лүү (qa-quu', e-zu'y', aq-quu', e-lu'y') болады. У фонемасының алдынан қысан дауыстыларды қоямыз ба, әлде еріндік дауыстыларды ғана қоямыз ба, бұл әлі шешілмеген мәселе.

Осы сияқты сөздің соңғы позициясында у фонемасы көбінесе тұйық етістік ретінде жиі кездеседі. Өйткені тұйық етістік формасы етістіктің барлығына жалғанады. Сонда *бару, келу, жүру, тұру, отыру, келу, кету, айту, қазу, жазу* т.б. қимыл атауларында у фонемасының алдына жоғарыдағыдай айтылымда естілетін дауысты дыбыстарды қосып жазу қажет болады: *ба-рұу, ке-лұу, жү-рұу, о-ты-рұу, ке-лұу, ке-тұу, ай-тұу, қа-зұу, жа-зұу* (ba-quu', ke-lu'y', ju'-ru'y', o-ty-quu', ke-lu'y', ke-tu'y', ai'-tuu', qa-zuu', ja-zuu').

Бұл етістіктің қимыл атау формаларын әдетте мектепте буынға бөлдіргенде аса қиындық тудырмайды. Оларды *ба-ру, ке-лу, жү-ру* т.б. деп бөле береді. Алайда бұл сөздерге тәуелдік жалғауын қосар болсақ, тағы да буынға бөлуде қиындық туады. Мысалы: *баруы, келуі, жүруі* сөзформаларын мектеп оқушысы *ба-ру-уы, ке-лу-уі, жү-ру-уі* деп у фонемасын екі буынға да қосып бөлер еді. Егер *барұу, келұу, жүруу* деп жазар болсақ, онда оған тәуелдік жалғауы жалғанғанда проблема болмайды. Ол өзінің үндесім әуезімен *ба-рұ-уы, ке-лұ-уі, жү-рұ-уі* (ba-qu'y', ke-lu'y'ı, ju'-ru'y'ı) болып буындалады. Бұл сөздерді осылайша жазу оларды буынға және соған сәйкес тасымалға бөлуге де мүмкіндік береді.

Біз қазақ тілі буындарының жиілігін алу үшін 5 стильден 10 000 сөзқолданыстан, 50 000 сөзқолданыстан тұратын мәтіндегі сөздерді қолдап, буынға бөлік деп мақаланың жоғары жағында айтқан едік. Буынға бөлу кезінде у және и, сол сияқты ю, я фонемалы сөздерде қазіргі жазылым ережелерін бұзуға тура келді. Өйткені у және и мен келетін сөздер буынға бөлуде қиындық тудырды. Жоғарыда талдап айтқанымыздай, у, и дыбыстары бар сөздердің алдынан дауысты дыбыс қосып қана буынға бөле алдық. Мысалы: *өн/дi/рi/yi/не, ө/ci/yi, өm/ki/zi/yi/ме, пай/да/ла/ны/уын* т.б.

У дыбысына аяқталатын етістіктер қимыл атау формасында тұрса, былай жазылып жүрген еді: *жұу, құу, туу, буу* т.б. У фонемасы екі рет бір сөз ішінде келіп тұр. Мұндай жағдайда да у фонемасының алдынан у дауыстысын екі рет те қосып жазған дұрыс болады. Мысалы: *жұууу, құууу, тұууу, бұууу* (ju'yuy', qu'yuy', tu'yuy', bu'yuy'). Буынға бөлсек: *жұ-ууу, құ-ууу, тұ-ууу, бұ-ууу* (ju-yuy', qu-yuy', tu-yuy', bu-yuy').

У фонемасы тұйық етістік формасында дауыстыға бітетін мынадай етістіктерге де жалғанады: *дамы, айны, аңқы, қаңғы* т.б. Мұндай сөздерге тұйық етістік тұлғасы у фонемасы жалғанғанда етістік түбірінің соңғы дыбысын түсіріп жазып жүрміз. Мысалы: *даму, айну, аңқу, қаңғу* т.б. Көріп отырғанымыздай, бар дыбыс түсіп қалып отыр. Дұрысы былай болу керек еді: *да-мыу, ай-нуу, аң-қыу, қаң-ғыу* т.б. (da-muu', ai'-nuu', an'-quu', qan'-g'uu').

У фонемасы сөз соңында келгенде алдынан я фонемасы тұрса, бұл сөздерде де у фонемасының алдына дауысты дыбыс қосып жазудың қажеті болмайды. Өйткені я әрпін латынға ауыстыруда *йа* дыбыс тіркесімен беру көзделіп отыр. Сонда *жаяу, бояу* сөздерінде я фонемасында ғана өзгеріс болады. Мысалы: *жа-йау, бо-йау* (ja-i'au', bo-i'au') т.б.

У фонемасы сөз басында да кездеседі: *уағда, уағыз, уақыт, уайым, уат, уәде, уәж, уәзір, уәкіл, ула, ушығу, уыз, уылдырық, уыт, үіл, уылдырық* т.б. Алайда бұл сөздерде у фонемасы инвариант нұсқада тұрады. Алдына дауысты дыбыс жазуды қажет етпейді. Сондай-ақ буынға бөлу мен тасымалдауға да келеді. Мысалы: *уағ-да, уа-қыт, уә-де, уыл-ды-рық* (y'ag'-da, y'a-qt, y'a'-de y'yl-dy-ryq) т.б.

У фонемасы тілімізде орыс тілінен енген кірме сөздерде, терминдер құрамында кездеседі. Мысалы: *автобус, клуб, абитуриент, музыка, журнал* т.б. (avto'by's, kly'b, abi'ty'gi'ent, my'zuka, ju'mal). Мұндай сөздерде у фонемасы инвариант нұсқада тұрады, яғни ешқандай дыбыс қосылмайды. Орыс тілінде у фонемасының аллафондары жоқ. Қазақ тіліндегі у дыбысының кез келген позицияда аллафондарсыз қолданылуы осы орыс тілінен енген сөздердің әсерінен болса керек.

Ендігі проблема мәтіндерді автоматты аударма жасауға да қатысты. Егер у дыбысы бар сөздерді *у/у* дауысты дыбысын қосып жазар болсақ, программаға у дыбысының алдында *у/у*-нің қайсысына ауыстыру қажеттігін белгілеп беруіміз қажет. Ол үшін құрамында у дыбысы бар сөздерді тізімдеп біртіндеп ауыстыруға болады. Не болмаса у дыбысымен келетін сөздерді жүйелеп, формалды модельге түсіріп, программаға нұсқаулық (ереже) етіп дайындайды. Олай етпесе, программа жаппай ауыстыра салады да, сөздердің орфограммасы қате болады. Сондықтан **мәтіндерді автоматты аударма жасау үшін, сөздердің емлесі программа үшін аса қажет.**

Түптеп келгенде, әліпби ауыстыруда, ең алдымен, осындай сөздердің емлесін жөндеп алуымыз қажет. Бұл әсіресе, кирилл қаріпті көптеген әдебиеттерді (мәтіндерді) автоматты жолмен латынға аудару үшін басты шешіп алатын мәселе. Әрі келешек жазу емлесін ұлттық дыбыстау жүйесіне бейімдеу өзекті мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 7 б.
- [2] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 26 б.
- [3] Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 45 б.
- [4] Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1975. – 302 б.
- [5] Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
- [6] Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 97 с.